

LANDGRAF ILDIKÓ

ARCHÍVUMON INNEN, KATALÓGUSON TÚL

Többletek és hiányok a mai magyar történeti mondakutatás
műfajelméleti és rendszerezési kérdéseiben¹

„Mondd meg, mit gyűjtesz és én megmondom, ki vagy! Egyáltalán, hogy vagy-e valaki?! A modernnek kivagyisága ugyanis a gyűjtésben és a gyűjteményben ismerzik meg. Aki semmit nem gyűjt (vagy mert eszében sincs, vagy mert képtelen rá, vagy pedig mert dacol a gyűjtés világszemlével), az voltaképpen nincs is, hacsak nem mások gyűjteményébe besorozva, mint kivételes példány...” (SZILÁGYI, 1996, 7). Szilágyi Ákos *Tetem és tabu* című politikai viccgyűjteményének bevezető esszéjéből való az idézet, szavai, elmékedései közvetlen közlelől találtak el, amikor tanulmányom gondolatai körvonalazódni kezdtek bennem, és a folklór gyűjtemények értelméről, szerepéről, használhatóságáról kívántam elmékedni, gondolataimat összerendezni. Egy gyűjteményben ahhoz, hogy eligazodhassunk benne, legyen szó tárgy- vagy szövegyűjteményről, rendnek kell lennie. A világban rendetlenség uralkodik, a gyűjteményben viszont a teremtője által megalkotott spekulatív rend. A gyűjtő a történetet, a szöveget mint talált tárgyat kiszakítja, kimetszi az életből és beilleszti kollekciójába, hogy emléktárgyként megtarthassa magának és az utókornak. Egy gyűjteményben az ész rendje valósul meg, minthogy azonban az élet rendezőelve nem az ész, joggal vetődik fel a kérdés: az ész által megalkotott, rendbe szedett élet minek az élete. Mit ismerünk meg egy szöveg, egy történet, egy tárgy életéről, tulajdonképpen funkciójáról, attól gondosan elválasztva? Egy jelenség kontextusától függetlenül alkothatunk-e fogalmat bármiről? Milyen ismeretekhez is juthatunk ily módon? Az életből kiemelt, önmagában rögzített, formális kritériumok alapján osztályokba sorolt szöveg, tárgy a gyűjteményben sokkal inkább az ész imaginárius életét éli, s nem annyira saját magáról, mint inkább a formális észről alkothatunk általa fogalmat (vö. SZILÁGYI, 1996, 31). Az életből kiemelt, konkrét, egyszeri meghatározottságától megfosztott jelenség nem válik-e a gyűjteményben holttá, saját maga tetemévé? A gyűjtő tevékenységével az elmúláson, az idő hatalmán akar felülkerekedni, viszont az eredeti létezésétől, az élet elevenségéről leválasztott emléktárgy vajon nem más-e, mint az eredeti izolálása, sterilizálása, bebalzsamozása? A gyűjtő valamit életben akar tartani, megőrizni, ki-

¹ A tanulmány az MTA Néprajzi Kutatóintézetében 2006. október 3-án azonos címen elhangzott vitaelőadás átdolgozott változata.

menekíteni az élet mindent elpusztító özönvizéből, és miközben tartósít, kezei között/által hal meg, amit át akart örökíteni. Egy gyűjtemény – „tények, számok, információk, szavak, emlékek, tárgyi rekvizitumok megannyi grandiózus gyűjteménye – nem más, mint az elmúlás – Szilágyi nagyon találó hasonlatával – Noé-bárkája, amelyre minden, ami valaha is volt, van és lesz mérlegelhetetlen jelentőségétől függetlenül, pusztán egyedisége, különös alakja jogán felkerülhet.” (SZILÁGYI, 1996, 11).

Egy jelenség mulékonysága, tűnékenysége a mai, modern ember számára fölfoghatatlan és elfogadhatatlan, a premodern gondolkodás számára ez még oly természetes és magától értetődő volt, hiszen a lényeg, a közösség szelleme túlélte az egyedi, a konkrét elmúlását. A modern ember számára viszont mindaz, ami nem rögzíthető, örökre kárba vész, és ha az egyes elvész, akkor minden elvész, kár minden szóért, ami elszáll, minden eseményért, ami elmúlik, legyen szó akár egy mondaról, akár egy telefonbeszélgetésről. Ez a gyűjtési szenvedély fokról fökora vált általánossá a modernitásban, fokozatosan bővült a gyűjtés számára kanonizált műfajok köre, terjedt ki a korábban nem szentesített, marginális jelenségekre is. A népdalt, a népmesét a romantika tette gyűjteni való kulturális javakká, a graffitikból, az SMS-üzenetekből korunk csinált gyűjteménytárgyat. Úgy vélem, ez a küldetéstudattal párosuló gyűjtési szenvedély hatja át napjaink nem egy amatőr és hivatásos szövegfolklor gyűjtőjét, akik a 24. óra utolsó pillanatainak izgalmaival igyekeznek összegyűjteni sok-sok, minél szebb, teljesebb szöveget a „nép ajkáról”. Ahogy Magyar Zoltán fogalmaz „...a Gyimesek, Kalotaszeg, a Szilágyság és Alsó- fehér megye 'kipipálása' után a 'vénülő' folklórgyűjtő már nagyságrendileg szerényebb vállalkások, kisebb tájegységek felé tekintett szívesen, ám a leletmentés benső kényszere és az immár visszavonhatatlanul ketyegő 'utolsó óra' bizonyossága erősebbnek bizonyult...” (MAGYAR, 2005b, 21). A művelet, a kimenekítés a felejtés fenevadjának torkából, többnyire a történet halálával végződik, hiába minden igyekezet a bebalzsamozásnál, egy élettelen szöveg kerül a publikált mondagyűjteménybe. A társadalom- és humán tudományok szükségszerűen archiválnak, az átalakuló világot igyekeznek beleprésseli a már meglévő fogalmi rendszerekbe és módszertani skatulyákba (vö. NIEDERMÜLLER, 2005, 8).

Keszeg Vilmos véleményét osztom, aki a mezőségi hiedelmek gyűjtése kapcsán fogalmazott így: „A gyűjtés feladata (és lehetősége) nem más, mint egy személy (adatközlő) adott helyzetben való viselkedésének értelmezése, szemantikai elemzése.” (KESZEG, 2006, 19) Általában a szöveg önmagában, elhangzásának helyzetéről leválasztva olyan fikció, amellyel aligha lehet mit kezdeni. Minden szöveg kapcsán fontos az elhangzását megelőző, a szöveget működtető, szabályozó tudás, a szöveg használati mintája, szabálya. Fontosak az elhangzás körülményeire és recepciójára vonatkozó tapasztalatok. A folklór gyűjteményekbe egymás mellé kerülő szövegek keletkezése sokszor térben és időben is nagyon távol esik egymástól. A történet kikerül mesélő és fenntartó közösségéből, elszakad mesélője egyéb folklór tudásanyagától, hallgatói befogadásától, elvárásaitól. A gyűjteményekben sokszor teljesen véletlenül kerülnek egymás után bizonyos szövegek, más esetben valamilyen biztosabb vagy kevésbé biztos lábakon álló szerkesztési elvek alapján.

A szöveg egy új makroszöveg részévé válik (KESZEG, 2004, 25). A kiadásra összeállított, válogatott, elrendezett, gondozott szövegek sokszor inkább a gyűjtő akaratát, szándékát, tájékozottságát, műveltségét tükrözik, semmint a mesélőjét vagy a mesélő szűkebb vagy tágabb közösségének tudását, ismeretanyagát. Viera Gašpariková a szlovák szövegfolklorgyűjtések és kiadványok kapcsán vetette fel, hogy a gyűjtések eredménye minden korban nagyon függött a gyűjtés idejétől. Nem hanyagolható el az a szempont, hogy mit vártak el a gyűjteménytől abban a korszakban, amikor a munka készült. Nagyon sok múlik a gyűjtő személyén, aki esetleg egyes témaköröket előnyben részesít, vagy éppen fordítva, egyesekre kevesebb figyelmet fordít, vagy valamilyen megmerevedett, hagyományos értelmezés alapján éppenséggel teljesen figyelmen kívül hagy (GAŠPARIKOVÁ, 1988, 22). Korunk technikai vívmányaival a kezünkben, az egyetemi néprajzi stúdiumokkal felvértezve némileg megértően, de rosszalló borzongással szoktunk a 19. századi gyűjtésekre gondolni, amikor is a gyűjtő vázlataiból, néhány szóból rekonstruálja az elhangzott mesét vagy mondát. Azt gondolom, túl nagy önhittsége napjaink szövegkiadásai sem adnak okot. Más módon, de ezek is a publikáló, a szerkesztő konstrukciói. A történeti mondák gyűjteménye mint a nép szóbeli „történelemlékönyve” elképzelés érvényesül az olyan mondaválogatásban, ahol a Kárpát-medence egész területéről a gyűjtő által a legkülönbözőbb időben és helyről gyűjtött történeteket a magyar történelem legfontosabb eseményeinek sorrendjében fűzi föl (vö. BOSNYÁK, 1993, 2001). Ez a nagyközönség számára is élvezhetővé, olvasmányossá teszi a kiadványt, könnyű benne az eligazodás, de hogy kiknek és milyen elbeszélő hagyományát reprezentálja, már vitatható. Ha a szövegek helyét valamilyen tudományos rendszerezési szempont, műfaji besorolás jelöli ki, ami mögött általában valamilyen kutatói koncepció áll, segíti ugyan a kutatást, de végképp kiszakítja a történetet saját közegéből (LANDGRAF, 1998; Magyar Zoltán szövegkiadásai). Nagyon kevés sajnos az olyan jellegű gyűjtés, amelyre Hoppál Mihály tett kísérletet egy korondi gyűjtőtűtja során, amikor is teljes tárgyi és nyelvi kontextusukban térképezte fel azokat a tréfás történeteket, amelyek egy névnapi borozgatás során hangzottak el (HOPPÁL, 1977, 61–85). A történetek eredeti elhangzásának sorrendjén, töredékességén, kihagyásain nem változtatott, és igyekezett aprólékosan leírni a közlési szituációt, a térhasználatról kezdve a színhasználatig.

A mondakiadványokból kirajzolódó kép torzított abban a tekintetben is, hogy egy kisebb-nagyobb közösség, sőt tájegység szövegfolklor-hagyományát, mondananyagát is néhány adatközlő ideáltipikus szövegei reprezentálják. A kimazsolázott jó történetek mellől kihullanak a morzsák. Egy történet alakulása, töredékessége vagy azzá válása legalább annyira érdekes egy mesélő vagy egy közösség elbeszélő kultúrájának jellemzésekor, és legalább annyi kutatnivaló magyarázatot igényel, érdekességet sejtet, mint egy teljesebb, már költőibb formát nyert történet. A hiányokról, hogy az adott közösségben hányan nem tudják azt a történetet, hogy az adatközlő történetével együtt mennyire invariáns a saját közösségében, nem esik szó a kiadványok bevezetőiben. Minden összehasonlítás nélkül annyi olvasható, hogy az illető nagyon jó történetmondó. Az adatközlőkről, a történetmondókról még akkor is nagyon keveset tudunk meg, ha a kötet egyetlen ember tudásának

szövegkorpusza (lásd MAGYAR, 2004a, 2004b, 2005c; MAGYAR–VARGA, 2006). Az életrajzok rövidek, a gyűjtő által átgyúrtak, megszerkesztettek, melyekből vajmi keveset tudunk meg a mesélő történeteinek biográfiájáról, hogy az egyes történetek miként illeszkednek az adatközlő elbeszélő kultúrájába. A publikálásból kimaradnak a gyűjtés során feltehetően rögzített, teljes élettörténet-elmondások.

A mondakiadványok történeteiben is konstrukciók, hogy a gyűjtő kiragadja azokat a gyűjtés során folytatott beszélgetés áradatából, a lejegyzett szöveganyagot darabolni kezdi különálló szövegekre, memoratokra, fabulatokra. Csak a szigorúan vett történet szerepel a kiadásban, ott kezdődik és végződik, ahol a gyűjtő és a publikáló szerint kezdődik és végződik. Keszeg Vilmos a mezősi hiedelmek gyűjtése kapcsán foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy egy gyűjtés szöveganyaga hogyan szakaszolható, darabolható memoratokra, fabulatokra (vö. KESZEG, 2006, 21–22).

Az 1960-as években a mondarendszerezés alapelveinek kidolgozása során többször felvetődött és többé-kevésbé nyugvópontra jutott az a vitatott kérdés, hogy a rendszerezés a néhány szóból álló rövid közléseket és a formálódó élménytörténeteket, memoratokat is figyelembe vegye-e (vö. SIROVÁTKA, 1964, 101; TILLHAGEN, 1964, 12). Már akkor egyértelműnek látszott, hogy a tervbe vett katalógusokból kihagyhatatlanok, hiszen a történetek jelentős része memoratokban él, és teljesen más képet tükröz egy nép mondakincsére nélkülük (vö. BURDE-SCHNEIDEWIND, 1966, 76). Ahogy a rendszerezésekben, úgy a kiadványokban is szerepelniük kell, még akkor is, ha olykor a szakmabeliek is idegenkedve fogadják e rövid közléseket és személyes kötődésű történetfoszlányokat.

Több előtanulmányban (1993, 1995, 1999), majd a kandidátusi disszertációm (1997) két fejezetében, melynek rövidített változata a Magyar Néprajzi Társaság milicentenáriumi mondválogatásának (1998) előszavában is helyet kapott, foglalkoztam a történeti mondák katalógizálási problémáival a műfaj tudománytörténetébe ágyazva. Több műfajelméleti, különösen katalógizálási kérdéstről gyökeresen mást gondolok ma, mint tíz évvel korábban, ahogy az a következőkből egyértelmű lesz. Úgy véltem azonban, hogy sem előadásban, sem tanulmányban nem kívánok rendszerezési kérdésekkel foglalkozni mindaddig, amíg nem sikerül a Világhálón, tehát a szakma és a szakmán túli nyilvánosság számára elérhetővé és használhatóvá tenni, ha csak bizonyos készültségi szinten is, az általam gondozott Magyar Történeti Mondák Adatbázisát, mely része az MTA Néprajzi Kutatóintézet egyik alapvető projektjének, a Kárpát-medence számítógépes szakértői rendszerének.² Úgy véltem ugyanis, hogy minden rendszerezéseméleti cikknél többet mond egy működő adatbázis, még akkor is, ha első lépésben az általam gondozott kéziratos történeti monda adattár szövegállományának csak egy része válna az érdeklődők számára online elérhetővé. Azt gondolom, hogy talán egyfelől érthető az a szándék, hogy minél nagyobb feldolgozottsággal legyen mások számára is hozzáférhető a számítógépes archívum, másfelől, ha körbenézünk az Interneten, vajmi

csekély a szakszerű, megbízható történeti mondaszöveg, így egy még fokozatosan épülő, folyamatosan kiegészülő számítógépes adatbázis se lenne kevés. Szakítottam azonban eredeti tervemmel, mert reflektálni kívántam Magyar Zoltán tanulmányára, amely *A magyar történeti mondák katalógizálásának kérdései* címmel jelent meg az MTA Néprajzi Kutatóintézet legutóbbi évkönyvében, a 2005-ös EthnoLore-ban, és összegezni akartam azt a folyamatot, hogy miként kerültem a címben szereplő katalóguson túlra.

Már az 1962-es antwerpeni ISFNR (International Society for Folk Narrative Research) konferencia felvetette, hogy Európa-szerte szükség lenne a népi elbeszélések, kiemelten a monda rendszerezésére, nemzeti mondatakatalógusok készítésére (DÉGH, 1963, 124–126), majd az 1963-as nemzetközi mondatakonferencia résztvevői a mondai alműfajok mellett kialakították azt a 6 nagy tematikus egységet, amit a tervezett történeti mondatakatalógusok vázaként ajánlottak, a tematikus főcsoporton belüli további osztályozást pedig a nemzeti katalógusok készítőire bízták. (Ezek a következők: A. Emberi létesítmények és kultúrjavak keletkezése, úgynevezett alapítási mondák B. Helyekhez fűződő mondák C. Östörténeti mondák D. Háborúk és katasztrófák E. Hősök F. Bűn és bűnhődés – ORTUTAY, 1964, 131; DÖMÖTÖR, 1964, 166–167). A tanácskozást követően a magyar történeti mondák katalógizálásához Dobos Ilona látott hozzá, a nemzetközi ajánlást követve kezdte rendezni a maga és mások által gyűjtött publikált és publikálatlan történeti mondatakat. Gyűjteményében megtartotta a nemzetközi tematikus főcsoportokat, és azon belül igyekezett kialakítani további alcsoportokat, illetve azokat még tovább bontani al-alcsoportokra. Erről az általa felvázolt struktúráról be is számolt az Ethnographia lapjain 1970-ben, melyet aztán a rendszerezés során tovább finomított gépiratos katalógustervezetében, amit valamennyi mondatakutató és -gyűjtő megismerhetett, aki az 1994 után immáron az MTA Néprajzi Kutatóintézetébe került Dobos Ilona-féle archívumban kutatott. A tematikus csoportokon belül a szakirodalomban már leírt vagy legalábbis jól megragadható típusokat igyekezett megnevezni, illetve a mondák kartonjain föltüntetni, hogy milyen motívumok fordulnak elő a szövegben.

1991-től kapcsolódtam be az archívumépítés munkálataiba, egy esztendőn keresztül az MTA Néprajzi Kutatóintézet segédmunkatársaként intézeti megbízatásom volt Dobos Ilona munkáját segítve a magyar történeti mondák kéziratos anyagának rendezése, pontosítása, bővítése. Kezdetől fogva tapasztaltam, hogy a szövegek elrendezése egy kéziratos adattár lehetőségeit, kereteit szétfeszíti, hiszen egy-egy szöveg több tematikus főcsoporthoz, még több alcsoporthoz beosztható, nem egy, hanem több történeti személyhez, mondai és valóságos helyhez köthető, végül a rendszerező elvész a mutatózás dzsungelében. Csak egy példát hoznék, a Tordai-hasadék keletkezéséről szóló mondatakat, melyek Szent László miatt a Hősök tematikus főcsoporthoz tartoznak, de a Helyekhez fűződő mondatakhoz is beosztathatók, hiszen egy bizonyos földrajzi területhez kapcsolhatóak, ugyanakkor, mivel valaminek az eredetét, keletkezését mondják el a szövegek, történetesen akár az alapítási, de az üldöző/üldözött tatárok révén a Harcok-háborúk főcsoporthoz is sorolhatóak. Az előre kimódolt és felépített struktúrát a konkrét szövegek elrende-

² A Kárpát-medence szakértői rendszere projekt beszámolója 2006 áprilisában volt az MTA NKI-ban.

zése rombolja le, azáltal, hogy annyi helyre beoszthatóak. Ez a probléma megoldatlan marad Magyar Zoltán katalógustervezetében is, melyet fent említett tanulmányában vázolt fel. Cikkét egy mutatóval zárja, miként is képzele katalógusának felépítését. Példaként a Szent László-mondakör két gazdagabb tematikus egysége, a Szent László csodás vízfakasztásairól és a gyógyerejű Szent László-forrásokról szóló mondák szolgálnak. A szerző gondosan kerüli, hogy megnevezze struktúrájának egyes szintjeit, hogy minek is tekinti azokat, tematikus fő- és alcsoportoknak vagy típusoknak, típuscsaládoknak. Nem derül ki, hogy katalógusa mely szintjén érhető majd utol a típus és a motívum, melyeket a rendszerezés követendő alapegységeiként nevezett meg a tudománytörténeti előzmények összegzését követően. A Csodás vízfakasztás az általa használt jelzés szerint a II./F.8. csoport, a Szent László-forrás gyógyerejű/különleges tulajdonságú mondákra pedig II./F.9. jelzést használja. A mutatóban a II. szám a Hősökhöz fűződő mondákat jelöli, az F. betűjelzés pedig ezen belül a Szent Lászlóhoz kapcsolódókat, a szerző a tanulmány legeslegvégén álló összegző tematikus beosztásban a Szent László király mondáknak ugyan a D betűjelet adta, és az F a IV. Bélához kapcsolódókat jelzi. Egy katalógusban a betű- és számjelek, rövidítések következetes, pontos használata elengedhetetlenül szükséges a tájékozódáshoz. Ez a következtetés viszonylag könnyen orvosolható, problémásabbnak találok azt, hogy példája kapcsán nem jelzi, miként utal majd arra, hogy ezek a szövegek az általa felvázolt struktúrában is több, véleményem szerint túl sok helyre besorolhatóak. Például ezek a mondák a felosztás V. csoportjának (Legendák) H alcsoportjához, a Forrás-mondákhoz és a J alcsoporthoz, Egyéb, csodás gyógyulást elbeszélő mondákhoz, valamint a K jelzésű, Sziklában látható nyomokhoz is beoszthatók. Sőt, kapcsolódnak a tervezet I. pontjához, az Alapítási és IX. csoportot alkotó Helyi mondákhoz, ahol ismét egy tematikus alcsoportot adnak a Sziklában látható nyomok. A besorolás nehézségére maga is utal, de megoldással nem szorgalmat (MAGYAR, 2005a, 376).

Faragó József a magyar balladatípusok és -változatok kapcsán vetette fel, hogy nincs olyan szilárd és végleges rendszerezés, amely szimultán minden tematikai hasonlóságot vagy rokonságot figyelembe tudna venni, vagyis minden típusnak, változatnak csak egyetlen lehetséges helyet tudna kijelölni (FARAGÓ, 1993), pedig a ballada műfaja véleményem szerint sokkal jobban áttekinthető és rendszerezhető, mint a történeti monda. Magam is úgy vélem, hogy egy katalógus létrehozása során a „Módszertani perzsavásár helyett jobb megoldás, ha a katalógus egységes, praktikus és egyszerűen használható.” (VOIGT, 1993, 169).

Szembesülve a rendszerezési elvek kidolgozatlanságával, próbáltam nemzetközi mintákat, fogódzót találni. Úgy véltem, hogy majd a szakirodalom kellő elszámításával kialakítható lesz a műfaj tematikus alcsoportjainak, típuscsaládjainak és típusainak rendszere. Látnom kellett azonban, hogy számos, a történeti mondával kapcsolatos fogalomhasználati következtetés nem kizárólag a magyar folklór száján szól. A történeti monda katalógizálása máshol is nehézségekkel jár, és a nemzeti katalógusok készítésének kezdeti lendülete mindenhol megtört.

Miután Dobos Ilona mondaarchívuma a Néprajzi Kutatóintézetbe került, egy ifjúsági OTKA-pályázat (1994–1997) keretén belül igyekeztem a kéziratos monda-rendszerezés nehézségein, a keresztbe-kasul utalásokon, a sok tematikus fő- és alcsoportozható beoszthatóságon úrrá lenni. Számítástechnikus írt programot Mondakatalógus 1.0 verzió címmel, amely a szövegek több szempontú rendszerezését tette lehetővé. Egy szöveg több tematikus fő- és alcsoportozható is besorolható ebben a rendszerben, melyben keresni lehet az adatközlő és a gyűjtő adatai, a tematikus csoportok, valamint a rendszerezésbe felvett típusok és motívumok szerint. Egy bizonyos mennyiségű adatbevitel után azonban ez a digitális katalógus nagyon lelassult és kezelhetetlenné vált, de legalább akkora problémát okozott az, hogy már a program készítésekor egy viszonylag stabil struktúrát kellett felvázolnom a program írójának, változtatásra, új szempontok megfogalmazására nagyon kicsi volt a mozgástér.

Propp szerint a struktúrakutatások nem annyira a típusok, mint inkább a műfaj-kategóriák jobb megismerésére vezetnek. Ezért fontos a jelentőségük a mondakutatásban, nagyobb, mint a mesék vizsgálatok, hiszen „a mesei műfajok léte nyílt titok, míg a monda, illetve az egyes mondacsoportok műfaji beosztása egy új kontinens felfedezésének az izgalmával lenne egyenlő” (VOIGT, 1965, 204). Sajnos a történeti monda kutatásának számos fehér foltja van, a katalógizáló számára nem áll rendelkezésre kész struktúra, és rendszerezés közben formálódik, körvonalazódik a műfaj típuscsaládjainak, típusainak, motívumainak hálóját.

Ebből a csapdahelyzetből jelentett kiutat a Kárpát-medence szakértői rendszer Oracle adatbáziskezelő programja. Megoldotta egyrészt a korlátlan mennyiségű adatbevitel lehetőségét, másrészt a rendszerben a visszakeresési kritériumok sora folyamatosan bővíthető, a tematikus beosztás, a típus- és motívumrendszer folyamatosan alakítható, változtatható a bevitt mondaszövegek sajátosságainak tükrében. A történeti mondák típus- és motívumhálóját a különböző tematikus csoportokon belül oly szövevényes, hogy az, a számítástechnikából véve a példát, nem írható le fatopológiával, egy centralizált ágrajzzal, a történeti monda sajátosságainak sokkal inkább megfelel a decentralizált, hurkolt topológia, ami azt jelenti, hogy a struktúrában van legalább két olyan csomópont, amelyek két vagy több csomóponton keresztül érhetőek el. A hurkolt típusú hálózatok decentralizált természetük miatt nagyon praktikusak. A szövegek és adataik visszakereshetőek a gyűjtési adatok alapján, a tematikus csoportok, típus, motívum, földrajzi és mondai helynevek, a szövegben előforduló valamennyi hős neve szerint. Mindezekről itt most nem kívánok részletesebben beszélni, majd az Internetes hozzáférés megvalósulását követően. Ez a rendszer az adatbevitelt is meggyorsítja, hiszen magából a szövegből kell kiindulni és a visszakeresési szempontokhoz kötni, a többi szöveghez való viszonyát viszont nem kell meghatározni, azt majd a hurkolási pontok sűrűsége ki fogja adni, hogy például egy hőshöz leginkább milyen tematikájú történetek fűződnek, hogy egy motívum milyen hőshöz kapcsolódhat. Ez megoldja azt a mind ez ideig folytonosan fellépő problémát, hogy a rendszerezőnek egy jól kigondolt, menet közben már változtathatatlan struktúrában kell elhelyeznie az egyes mondaszövegeket. A folyamatosan kiépülő és bővíthető Kárpát-medence szakértői rendszer

projektnek a Néprajzi Atlasz térképeinek feldolgozása és az MTA NKI szokás és mese adatbázisa is része, így a történeti monda az adatbáziskezelő program által a népi kultúra tágabb kontextusába helyezhető.

Meglepődve és érdeklődéssel olvastam ilyen előzmények után intézeti kollégám, Magyar Zoltán tanulmányát a legutóbbi Ethno-Lore-ban, melyben egy tízkötetes történeti mondakatalógus tervezetét vázolta fel. Nincs előzménye korábbi publikációiban annak, hogy a műfaj katalógusának összeállításán dolgozik. Szövegkiadásainak jegyzeteiben, mondagyűjtéseinek előszavában nincs semmilyen nyoma annak, hogy a történeti mondaszövegek elrendezésében egy saját elképzelés szerint formálódó rendszert kívánna követni, amelynek megvan a maga betű- és számjelzése. Könyvei alapján úgy láttam, hogy műfajelméleti és rendszerezési kérdések nem különösebben foglalkoztatják, hogy a mondarendszerezés fogalmait meglehetősen szabadon kezeli és használja, nem minden esetben következetesen egyformán. Például nem egyértelmű számomra, hogy a történeti mondatutató többféle jelentésben használt fogalmát, a helyi mondát ő hogyan értelmezi.

A helyi monda fogalmát elsőként a Grimm-testvérek használták az 1816–18-ban kiadott *Deutsche Sagen*ben, művük valamennyi európai nemzet mondatutatója számára kiindulópontként szolgált. Ők a történeti hősközöz fűződő történeteket nevezték történeti mondanak (Historische Sage), és a nép természetismeretéről vallókat pedig Lokal Sagénak. Munkájuk nyomán az európai népköltészeti kiadványok így osztályozták a mondákat. A 20. században a finn földrajztörténeti iskola követői a folklórjelenségek elterjedtségét, típus- és motívumvándorlását kutatva kezdték használni a vándormonda (vaellustarina, Migratory legend) és helyi monda (paikallis tarina, Local legend) elnevezéseket, a helyi mondát egy bizonyos földrajzi területhez köthető mondaként értelmezve, tehát a helyi monda az elterjedtségre kezdett utalni. A helyi monda fogalmának értelmezését bonyolítja, hogy az 1963-as történeti mondarendszerezés a történeti mondák egyik tematikus csoportjává tette a helyekhez fűződő mondákat, amelyeknek két fajtáját különböztették meg: a névmagyarozókat és a hely keletkezéséről, eredetéről szólókat, Dobos Ilona erre a csoportra használta a helyi monda elnevezést. Ebben a fogalomhasználati kavalkádban, úgy vélem, minden egyes szerkesztőnek, szerzőnek felelőssége van, hogy az egységesítés felé tegyen lépéseket, értelmezze és munkáiban következetesen, ugyanolyan értelemben használja a fogalmakat.

Magyar Zoltán két nagy, a Torna megyei és a kalotaszegi gyűjtéseit összegző mondakiadványában a népmondákat a hiedelemmondákon túl történeti mondákra, helyi mondákra, bűn és bűnhődés mondákra, betyármondákra és kincsmondákra osztotta. A történeti monda és a helyi monda fogalmának általa követett használata számomra leginkább a grimmi értelmezéssel cseng össze, a kiemelkedő hősközöz fűződő mondák jelentik számára a történeti mondákat, a további mondák java pedig szerinte helyi monda, kivéve a bűn és bűnhődésről szólókat, a betyármondák, valamint a kincsmondák, melyek egyébként is a történeti és a hiedelemmondák határán állnak. Habár a fogalmakat bevezető tanulmányaiban nem magyarázza, csak az anyag elrendezéséből következtet az olvasó, aki hiányolhatja annak magyarázatát is, hogy mi indokolja a betyármondák kiemelését a történeti mondák, valamint

a hőskről szóló mondák közül, ugyanis a szakirodalomban ez nem nevezhető általános gyakorlatnak. Ahogy a rablőhistóriák terminus technikus is értelmezésre vár. Mindezekhez képest katalógustervének alapelveit összegző tanulmányában a történeti mondákat nem 5, hanem összesen 9 nagy csoportba sorolta. A hősök mondái mellől kiemelte a háborúkról szólókat és a mondakiadványokban a helyi mondák alá besorolt úgynevezett legendák (pl. kegyhelyek, templomok alapítása, kereszt-mondák, harang-mondák, forrás-mondák stb.) külön főcsoportot alkotnak. Tanulmányában a helyi monda fogalmának használata számomra az 1963-as nemzetközi ajánlás helyekhez fűződő mondák értelmezését idézi.

A szerző katalógustervezetét egy elég kritikus hangvételű rendszerezéstörténeti áttekintésbe ágyazta bele, melynek létjogosultsága számomra érthetőbb és elfogadhatóbb lenne, ha az említett szerzők műveinek és véleményeinek idézete hiba nélkül való lenne. Nagyon sok az olyan sommás megállapítás, amely vagy csak részben vagy egyáltalán nem támasztható alá. Például ezt olvassuk: „...utóbb Lauri Simonsuuri adott teljesebb képet, áttekintést a finn történeti mondaanyagról” (MAGYAR, 2005a, 346). A jegyzetben a hivatkozás Simonsuuri 1961. A finn tudós *Typen- und Motivverzeichnis der finnischen mythischen Sagen* című munkájában, az FFC sorozatában német nyelven megjelent könyvében a finn hiedelemmondák típusairól és motívumairól adott áttekintést és nem a történeti mondákat rendszerezte.

Magyar Zoltán Ferenczi Imrét idézi annak kapcsán, hogy a nemzeti hőseposz hiábavaló keresését követően „Ma már világos, hogy a történeti mondák iránti érdeklődés lanyhulását az idézte elő, hogy egyfajta desilluzio lopakodott a kutatók tudatába; szerencsétlenségre nem revízió következett, amely a nép történeti tudatának alaposabb megismerését tűzi ki célul, hanem a néphagyomány forrásértékének lebecsülése.” – ehhez fűzi hozzá Magyar Zoltán „És ez – sajnos – kihatott a még széles körben élő mondák, történeti mondák gyűjtésére is.” (MAGYAR, 2005a, 345). Nem gondolom, hogy a 19. században a nemzeti mitológia és hőseposz keresése, megtalálásának, rekonstruálhatóságának hön remélt, de be nem teljesült vágya keltette illúzióvesztés nyomán a kor gyűjtői elfordultak volna a történeti mondatól, és letettek volna annak gyűjtéséről. Arany János egyértelműen fogalmazott a *Naiv eposzunkban* arról, hogy mit is szerettek volna meglelni, a népköltészet történeti tárgyú verses epikáját („mondai és történeti költeményt”), valamint a honfoglalás és a magyarok Mátyás előtti királyait, vezéreit akár prózában is (ARANY, 1962, 264). Tagadhatatlan, ha ilyen mondák még nagy mennyiségben gyűjthetőek lettek volna ez idő tájt, akkor azokat szíves-örömmel rögzítették volna, de ezek hiánya nem jelenti azt, hogy a korabeli gyűjtésekből kimaradtak volna a történeti mondák. Grimmék nyomán használták és értelmezték nálunk is a monda elnevezést, ami nem mese, és többnyire egy történeti alakról, híres emberről szól. Azonban a folklórisztika által ma történeti mondaként definiálható szövegek, névmagyarozó történetek, alapítási mondák, bűn és bűnhődés-típusú történetek, horribile dictu még a hőskről szólókat is beleolvadtak a mesék, tündérregék, babonás történetek tengerébe. Ékes bizonyíték erre Ipolyi Arnold nemrégiben kiadott kéziratos folklórgyűjteménye (1846–1858), amely azért is volt igen tanulságos a számomra,

mert a gyűjtött szövegek műfaji megoszlása, illetve a műfajokon belüli témapreferenciák nem térnek el jelentősen a későbbi, 20. századi, de akár napjaink szövegfolklórgyűjtéseiből kibontakozó műfaj- és témamegoszlástól sem (IPOLYI, 2006).³

Magyar Zoltán javaslata egy tízkötetes történeti mondakatalógus megjelentetéséről nézetem szerint egyszerre sok és kevés, egyrészt egy archívumnyi anyag még ennyi kötetbe is nehezen zsúfolható bele, különösen nem a memoratokkal együtt, másrészt ilyen mennyiségű tétel kapcsán nehéz áttekinthetővé tenni az utalásokat. Azt gondolom, elég anyag áll rendelkezésre az archívum építéséhez, de természetesen lehetne újabb gyűjtésekkel bővíteni a lejegyzett történeti mondák sorát, ám a szövegek mennyiségi növelése helyett a szak- és korszerűsége volna jó koncentrálni. Olyan gyűjtéssorozatokra lenne szükség, melyek mind az előadót, mind a mondát kontextusukban értelmezik.

A tervezett katalógus szövegbázisának bemutatásakor Magyar Zoltán az újságokat, periodikákat, évkönyveket elválasztotta a könyvekben helyet kapott mondaközlésektől. Azt gondolom, hogy az *Ethnographia*, a *Néprajzi Értesítő*, a *Néprajzi Közlemények*, a *Néprajzi Látóhatár* és a *Honismeret* esetében mindegy, hogy a történeti mondát könyvben vagy folyóiratban publikálták-e. Viszont az ezekkel a folyóiratokkal egy sorban említett *Vasárnap Újság* vagy a *Hazánk s a Külföld* szövegeinek katalógusban való feldolgozása magyarázatra szorulna, akárcsak a publikált és kéziratost földrajzi névtárak, kalendáriumok felhasználása is, ezek köre a szerző által említettekén kívül jócskán bővíthető lehetne. Ám ezeket csak mint hivatkozott, csatolt szöveganyagokat tudom elképzelni egy történeti mondakatalógus kapcsán. Magam is arra törekszem az általam épített adatbázisban, hogy csatolt anyagok formájában a kérdéses tematika kapcsán a nem folklór adatok is utolérhetőek legyenek.

Nem tudok egyetérteni azzal a megállapítással, hogy „A magyar történeti mondák rendszerezésére az első – s máig igazából az egyetlen tényleges – kísérlet Szendrey Zsigmond nevéhez fűződik” (MAGYAR, 2005a, 352). Nem vitatva Szendrey elsőségét és számos rendszerezési felvetésének máig ható érvényességét, használhatóságát, azt gondolom, hogy nem lehet figyelmen kívül hagyni a 1960–1970-es évek nagy mondagyűjtéseit, rendszerezési felvetéseit, a nemzetközi rendszerezési elvek átvételét, a különböző mondai alműfajok archívumainak létrehozását, bővítését, többek között Dobos Ilona, Nagy Ilona, Bihari Anna, Körner Tamás, Pócs Éva, Ferenczi Imre kutatásait. Állítására, úgy vélem, épp maga a szerző cáfol

³ A Tartalommutató a 756 közlésből, szövegből, melyek között mesék, mondák, mondókák, szokás- és játékrészletek egyaránt előfordulnak, 48-at határoz meg mondaként, ezeknek többsége hiedelemtörténet, a történeti mondaként (is) meghatározható történetek névmagyarázatok, tabumondák, kincsmondák. Nem könnyű ezeknek a szövegeknek a műfaji besorolása (2 szöveget eleve kérdőjellel határozott meg a szerkesztő mondának), hiszen a gyűjtemény többnyire nem szó szerinti feljegyzés, hanem tartalomkivonatok megfogalmazásai korabeli irodalmi nyelven, több esetben érezhető ponyvai hatás (3 monda esetében a szerkesztő jelölt is ponyvai hatást). A 257. szöveg [Óriások] hiedelemként szerepel a tartalommutatóban, de ez történeti mondaként határozható meg, az Óstörténeti mondák tematikus alcsoportba sorolható.

rá azáltal, hogy az általa kigondolt struktúra sokkal közelebb áll Dobos Ilona történeti mondarendszerezéséhez és Bihari Anna hiedelemmonda-katalógusához (vö. DOBOS, 1970, 198–217; BIHARI, 1980), mint Szendrey kísérletéhez.

A történeti mondák rendszerezése nem végecéll, egy épülő archívum vagy katalógus nem presztízs tárgya a kutatónak, hanem egy olyan segédeszköznek kell lennie, amely kellő tudományos alázattal, folyamatosan készül és bővül.

IRODALOM

- ARANY János
1962 Naiv eposzunk. In: *Összes művei (kritikai kiadás) X.* 264–274. Budapest
- BIHARI Anna
1980 *Magyar hiedelemmonda katalógus.* Budapest, Magyar Néprajzi Kutatócsoport (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 6.)
- BOSNYÁK Sándor
1993 *A magyarok krónikája napjaink szájhagyományában.* Örökség. A szájhagyomány folyóirata, 2, 1–61.
2001 *1100 történeti monda és emlékezés az egész magyar nyelvterületről.* Budapest, MTA NKI. (Folklór Archívum 20.)
- BURDE-SCHNEIDEWIND, Gisela
1966 *Ergebnisse der Zusammenarbeit tschechoslowakischer und deutscher Folkloristen auf dem Gebiet der Sagenkatalogisierung.* Deutsches Jahrbuch für Volkskunde, 1, 76–78.
- DĚGH Linda
1963 *Az International Society for Folk-Narrative Research antwerpeni alakuló ülése. A brüsszeli európai néprajzi konferencia.* Ethnographia, LXXIV, 124–128.
- DOBOS Ilona
1970 *A történeti mondák rendszerezéséről.* Ethnographia, LXXXI, 97–112.
- DÖMÖTÖR Tekla
1964 *A mondakutatók nemzetközi értekezlete Budapesten.* Ethnographia, LXXV, 166–167.
- FARAGÓ József
1993 *A magyar népballadák táráért.* Ethnographia, CIV, 157–166.
- FERENCZ Imre
1966 *Történelem, szájhagyomány, mondahagyomány (Egy magyar népmondakör történeti és társadalmi összefüggése).* Ethnographia, LXXVII, 49–73.
- GAŠPARIKOVÁ, Viera
1988 *A népi próza a múltban és napjainkban.* Debrecen (Folklór és etnográfia 45.)
- GRIMM, Jacob–GRIMM, Wilhelm
1956 *Deutsche Sagen.* München
- HOPPÁL Mihály
1977 Esemény – elbeszélés – közösség. Jegyzetek a verbális szemiotikához. In: ISTVÁNOVITS Márton–KRÍZA Ildikó (szerk.): *A komikum és humor megjelenésének formái a folklórban.* 61–85. Budapest (Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 1.)

IPOLYI Arnold

- 2006 *A Tengeri kisasszony. Ipolyi Arnold kéziratossal folklórgyűjteménye egész Magyarországról (1846–1858)*. Közreadja Benedek Katalin. Budapest, Balassi kiadó (Magyar Népköltészet Tára VI.–Fontes Musei Ethnographiae A Néprajzi Múzeum Forráskiadványai 8.)

KESZEG Vilmos

- 2004 *Aranyosság népköltészet. I–II*. Marosvásárhely, Mentor
2006 *Mezőségi hiedelmek. 2. kiadás* Marosvásárhely, Mentor

LANDGRAF Ildikó

- 1993 *A magyar történeti mondatkutatás kérdései*. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. Miskolc, 51–54.
1995 A finn és a magyar mondák típusairól. In: LAHDELMA, TUOMO–MATICSAK Sándor (szerk.): *Hungarologische Beiträge*. 223–232. Jyväskylä, Universitát Jyväskylä
1997 *XIX. századi hősök és hőstípusok a magyar történeti mondahagyományban (Kossuth Lajos és a Habsburgok)*. Kandidátusi disszertáció, kézirat
1998 *„Beszéli a világ, hogy mi magyarok...” Magyar történeti mondák*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság–Európai Folklór Központ
1999 Két műfaj határán. Fogalomhasználat és rendszerezési kérdések a magyar mondatkutatásban. In: BENEDEK Katalin–CSONKA-TAKÁCS Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*. 407–415. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet

MAGYAR Zoltán

- 2001 *Torna megyei népmondák*. Budapest, Osiris
2004a *A herencsényi mesemondó. Herencsényi mesék, mondák és tréfás elbeszélések Bartusné Szandai Teréz előadásában*. Budapest, Balassi (Magyar Népköltészet Tára IV.)
2004b *Bucsek József mesél. Kiskovácsvágási mesék és mondák*. Debrecen (Gömör néprajza LIX.)
2004c *Kalotaszegi népmondák*. Budapest, Balassi kiadó (Magyar Népköltészet Tára V.)
2005a A magyar történeti mondák katalogizálásának kérdései. In: HOPPÁL Mihály (főszerk.)–VARGYAS Gábor (szerk.): *Ethno-lore. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve, XXII*, 345–386. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet
2005b *Népmondák a Kis-Küküllő mentén*. Marosvásárhely, Mentor
2005c *Ésik István meséi. Mesék, mondák és tréfás elbeszélések Martonyiból*. Perkupa, Galyasági Településszövetség

MAGYAR Zoltán–VARGA Norbert

- 2006 *Három szem klockoska. Egy gömöri pásztor hiedelemvilága és története*. Budapest, Gondolat kiadó–Európai Folklór Intézet

NIEDERMÜLLER Péter

- 2005 *Az antropológia metamorfózisai: perspektívák a (késő) modern társadalom kutatásában*. Tabula, 8, 3–18.

ORTUTAY Gyula (szerk.)

- 1964 *Tagung der Sagenkommission der International Society for Folk-Narrative Research*. Budapest, 14–16. Oktober 1963. Acta Ethnographica, 5–131.

SIMONSUURI, Lauri

- 1961 *Typen- und Motivverzeichnis der finnischen mythischen Sagen*. Helsinki, Academia Scientiarum Fennica (FF Communications 182.)

SIROVÁTKA, Oldřich

- 1964 *Zur Morphologie der Sage und Sagenkatalogisierung*. Acta Ethnographica, XIII, 99–106.

SZENDREY Zsigmond

- 1922 *Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok*. Ethnographia, XXXIII, 45–64.
1923–24 *Történeti népmondáink*. Ethnographia, XXXIV–XXXV, 143–149.
1925 *Történeti népmondáink*. Ethnographia, XXXVI, 48–53.
1926 *Történeti népmondáink*. Ethnographia, XXXVII, 29–35, 78–86, 132–138, 183–187.
1927 *Történeti népmondáink*. Ethnographia, XXXVIII, 193–198.

SZILÁGYI Ákos

- 1996 *Tetem és tabu. Egy viccbalzsamozó feljegyzései*. Budapest, Kijarat Kiadó

TILLHAGEN, Carl-Herman

- 1964 *Was ist eine Sage? Eine Definition und ein Vorschlag für ein europäisches Sagensystem*. Acta Ethnographica, XIII, 9–17.

VOIGT Vilmos

- 1965 *A mondák műfaji osztályozásának kérdéséhez*. Ethnographia, LXXVI, 200–220.
1993 *Az új magyar népmesekatalógus kérdései*. Ethnographia, CIV, 167–180.

ILDIKÓ LANDGRAF

FROM CATALOGUE TO ARCHIVES

Overabundance and deficiencies in questions relating to genre-theory and systematization of present-day research into Hungarian historical legends

This essay focuses on present-day publications about Hungarian historical legends and the problems associated with systematizing this genre. The author comments on the opinions of folklorist, Zoltán Magyar, and discusses his planned ten-volume catalogue of historical legends which has been published in a previous number of *Ethno-lore*. She believes that, with modern and topical folklore collections, it is more important for researchers to interpret the legend and the legend-teller within their historical and social context rather than concern themselves with the number of legends collected. Also, she is of the opinion, that traditional folklore catalogue-systems with their tree-top structure are not suitable for systematization of historical legends and argues that the purpose of a folklore collection should be to explain and semantically analyse both the behavior of the person telling a story and the legend itself. She has created, and is in process of completing, a de-centralized database for the Archives of Hungarian Historical Legends using a specially-designed computer programme. This database gives researchers ready access to historical legends under the following category heads: Type, Motive, Topical-groups, Place and Name of Heroes.